

KATEGOORIAD INIMESE KOGNITIIVSEL JA SOTSIOKULTUURILISEL MAASTIKUL

SILVI TENJES

Ülevaade. Artiklis käsitletakse kategooria mõistet ja olemust. Arutletakse, kuidas kategooria on seotud inimese mõtlemise ning arusaamisega maailmast. Uuritakse kategooria rolli inimese kognitiivsuses ning seda seoses teadmistega ja inimese püüdlustega kujundada oma ümbrust, st seoses sotsiokultuuriliste muutustega. Kategoriseerimist seoses kognitiivsusega vaadatakse keeleteaduse seisukohtade ja näidete varal. Arutletakse, mis on lingvistiline tähendus ning kuidas see on seotud inimese kognitiivsusega. Kultuurilisi arenguid vaadatakse nii Lääne kultuuriruumi muutuste raames kui ka põlisrahvaste kultuuri esindajate kaudu.¹

Võtmesõnad: kognitiivne lingvistika, keel ja kognitsioon, kategooria, mälu, projitseering, mõtlemine

1. Kategooria mõiste ja roll kognitiivteadustes

Kategooriate käsitlemine on kognitiivteadustes kesksel kohal. Kognitiivse vaateviisi kohaselt kuuluvad kategooriad² *olemuslikult* aruka *tegevuse* ja *mõtlemise* juurde. Kui inimene seisab silmitsi uue objekti, situatsiooni või probleemiga, siis ta seostab seda oma *teadmistega*, selleks et seda mingisse tüüpi *klassifitseerida*³. Olles nüüd uue objekti, situatsiooni või probleemi mingisse tüüpi liigitanud, hakkab inimene kasutama *selle tüübiga seotud*

¹ Käesolev uurimus on võimalik tänu ETF grandile nr 5519.

² Kategooria (kr *katēgoria* – avalikult öeldu, väidetu) – 1. järk, liik, rühm; 2. mingi teadusala (nt filosoofia, esteetika) või valdkonna (moraali, stiili) põhimõiste (Vääri jt 2000: 481).

³ Klassifitseerima – vt klassifikatsioon – liigitus või rühmitamine vastavalt mingile aluseks võetud tunnusele (Vääri jt 2000: 491).

teadmisi selleks, et määratleda, kuidas objektiga või probleemiga ümber käia, kuidas uues situatsioonis käituda. Näiteks me liigitame tundmatu objekti pastakaks. Siis meie pastakate *kategooria teadmine* aitab meil ka sellest aru saada, mida sellega teha (nt kirjutada) (Ross, Makin 1999: 205).

Kategooria on eesti keeli nii *järk*, *liik* kui *rühm*, mis lubab kategooriat määratleda teatud üleminekutes, eelkõige vastavalt erinevates teadusharudes vajaliku metodoloogia jaoks. Kategooria on eelkõige ja oma ajaloolise arengu tõttu filosoofiline mõiste, teda on peetud mõtlemise vormiks. Ta fikseerib nii selle, mis ilmneb reaalsuses, kui ka selle, mis ilmneb meie teadvuses. Kas see on peegeldus või kehastanud kujutelm, see on ajastuomase mõtteviisi küsimus. Kategooriate süsteem on paindlik ning ajastuti erinev. Kategooriate paindlikkus võimaldab inimestel loominguliselt mõelda. Kategooriateks nimetatakse ka erinevate teadusalade põhimõisteid, näiteks mehhaanikas jõudu, massi ja kiirendust, bioloogias liiki, pärilikkust, keeleteaduses uuritakse keeles olevaid grammatilisi kategooriaid. Selline kategooriate lühiülevaade on olemuselt entsüklopeediline. Vaatame kategooriate arenguid inimese üldise kognitiivsuse raames, kuhu kuuluvad nii evolutsiooniline kui ka sotsiokultuuriline areng. Etteruttavalt võib öelda, et kategooriate puhul tekib alati ka piiri küsimus. Kuhu asetub piir millegi määratlemisel? See on eri ajastutel ja eri kultuurides sageli erinev. Kas on ka ühist, inimesele omast üldist arusaamist kategooriatest ja nende piiritlemisest? Mingeid üldisemaid jooni saab küll välja tuua, aga universaalsusideed on tänasel päeval suure kahtluse all.

Üldiselt uurib kognitiivteadus, kuidas *kategooriateadmisi representeeritakse*, konkreetselt aga uurib, kuidas *representeeritakse* neid *teadmisi*, mida kasutatakse *liigitamiseks*. *Kategooria* on näidete hulk, mille *kontsept* ehk mõiste on välja valinud või esile tõstnud. *Mõiste* on mingi klassi (nt koerad, professorid) *mentaalne representatsioon*, mis sisaldab meie teadmisi antud klassi asjadest (Ross, Makin 1999: 206). Tegelikult kasutatakse neid kaht terminit sageli sünonüümselt nii mentaalsete representatsioonide kui ka näidete hulga puhul, mille mõiste välja valis.

Teadmised on tekkinud ja arenenud kategoriseerimisprotsessis, kui arenev organism hakkas kasutama *mälu*, mis sai püsijäämise üheks oluliseks vahendiks. Mälu abil sai ümbruskonnast hakata välja sortima eluks vajalikke tegevusi. Võib olla saab *tegevusi* nimetada ka eluks vajalikuks infoks. Organismi võime mäletada enda jaoks olulisi asju, nähtusi, sündmusi jne on esmane teadmiste kategoriseerimise viis.

Seega on kategoriseerimine evolutsiooni käigus tekkinud *suhe* või *seos* mälu ja keskkonna vahel. Kognitiivne vaateviis ütleb, et see, kuidas me infot kasutame, käitume, on määratletud geneetiliselt ja kogemuse kaudu. Võrdleva kognitiivteaduse keskne probleem on selgitada, kuidas kategooriaid õpitakse ja representeeritakse.

Sageli öeldakse, et kategooriad on sellised mõistete kimbud, mis on mingil viisil seotud mõne kontekstiga. George Lakoff on seisukohal, et enamik meie sõnadest ja mõistetest osutab kategooriatele. Pole midagi nii põhilist kui kategoriseerimine. Me liigitame oma mõtteid, tajumist, tundmusi, tegevusi ja keelt. Iga kord, kui me näeme midagi, mis on *just nagu* (nt puu), siis me juba kategoriseerime. Kategoriseerimine on oluline selleks, et mõista, kuidas me mõtleme ja tegutseme, seega on ta oluline meie inimeseks-olemisele (Lakoff 1987: xiii, 5, 6).

Olulised sündmused ümbruskonnas vajavad *reaktsiooni*⁴. Organismid võivad *projitseerida*⁵ potentsiaalselt lõpmatu hulga ümbritseva maailma sündmusi suhteliselt väikesele arvule sündmuste kategooriatele, ja see nõuab kindlaid reaktsioone. Kui projitseerimine lubab organismidel efektiivselt vastata olulistele aspektidele selles ümbruskonnas, siis järelikult vajab organism ainult lõpliku hulga mälumahtu, et vastata potentsiaalselt lõpmatu keerukale ümbrusele. Teisisõnu, ainult läbi efektiivse kategoriseerimise võivad teadmised eksisteerida keerulises ümbruses. Seega *võrdub teadmine* organismide *püsimajäämisega*. Ellu jäävad need, kes on võimelised kasutama mälu kategoriseerimisprotsessis, et valida sobivaid tegevusi erinevates ümbruskondades. *Kategoriseerimine on evolutsiooniline (kontroll)suhe mälu ja ümbruskonna vahel*. Järelikult ei ole teadmise mõistmine lihtsalt vaatleja sõltumatu reaalse maailma kategooriate projitseerimine oma mälusse, vaid pigem meisse kehastunud, seega *subjektiivne* konstruktsioon olulistest eristustest oma ümbruses selleks, et ellu jääda (Rocha 1997: 37). G. Lakoff (1987) on samuti rõhutanud kategooriate idee juures subjektiivseid konstruktsioone (kategooriaid), st me ise loome neid.

⁴ Sellest vajadusest saab edasi arendada aktuaalse teema *osutamisevõimest* kui esmasest võimest suhtluseks, kõneks ja üldse inimese keeleliseks arenguks.

⁵ *Projitseerimisidee* on teine aktuaalne teema kognitiivteadustes, eriti kognitiivses semantikas. Vt nt G. Lakoffi 1987 või C. Sinha 1999 käsitlusi. Ingl *mapping* – 'projitseerimine', eesti keeles ka 'kujutus', 'projitseering', 'ülekanne' (Erelt jt 2003: 62, 96).

Siin on tähtis osa ebamäärasusel, mis on oluline vahend keerulistes süsteemides. Kehastamine (*embodiment*) lubab organismil ära tunda (konst-rueerida) olulisi sündmusi oma ümbruskonnas. Kuid kui äratuntavad sündmused on siiski liiga keerulised, et haarata neid piiratud mälu süsteemi, siis saab nende sündmuste juures oluliseks üks-mitmele suhe. Teisisõnu, piiratud mälu mahuga süsteemide jaoks võib ebamäärasuse sisetamine olla paratamatu, selleks et säilitada olulist infot ümbruskonna kohta.

Üks esimesi kategoriseerimise võimalusi oli, nagu me juba eespool vaatasime, organismi võime *mäletada* enda jaoks olulisi asju, nähtusi, sündmusi jne. Nüüd vaatame, *mida* on inimesel olnud võimalik mäletada ja kuidas ta seda on teinud, eelkõige sotsiokultuurilises ja keele kaudu vahendatavas keskkonnas. Need mõlemad valdkonnad on vaadeldavad ka üldisest kognitiivsest seisukohast – inimese seisukohast.

2. Joonia pööre

Eneseteadvus äratav inimeses soovi pürgida kellekski, kuhugi jms, mis on aga üks sotsiokultuurilise arengu olulisemaid hoobasid. Jüri Allik tsiteerib eneseteadvuse tekkimise selgitamiseks Jean-Pierre Vernant'i:

VI sajandi alguses eKr toimus Mileetoses nn vaimne pööre, mis pani aluse kogu Euroopa kultuurile, mille üheks iseloomulikuks avalduseks on filosoofia ja teadus. Seda intellektuaalset revolutsiooni nimetatakse **Kreeka imeks**, kuna pikka aega tundus, et see tekkis praktiliselt mitte millestki. Jean-Pierre Vernant'i arvates põhines intellektuaalne revolutsioon kolmel printsiibil:

- 1) kujunes välja mõtlemine, mis ei põhinenud usul, vaid üritas maailma nähtusi seletada *ratsionaalsete* põhjustega;
- 2) kujunes välja idee kosmilisest korrast, mis ei põhinenud kellegi ülemvõimul (Jumal, ülemvalitseja, monarh), vaid üldisel kõigile ühesugusel *seadusel* (kr *nomos*);
- 3) kogu mõtlemine omandas sügavalt *geomeetrilise* iseloomu: mõtlemise objekte ei projitseeritud hierarhiliselt religioossetele ruumi kategooriatele all-ülal või alam-ülem, vaid kujutati mõttelises ühetasandilises ruumis, milles valitsevad sümmeetrilised ja vastastikku pööratavad suhted. (Allik 1995: 21)

Mis oli ülalnimetatud vaimse pöörde põhjuseks? Miks just Joonias? Vernant vastab:

Kreeka kolooniates Mileetosel kujunes selleks ajaks välja seniolematu inimühiskonna tüüp – *polis*. Uut tüüpi mõtlemine on *polise* sotsiaalse ruumi kujutiseks. Võim *polises* ei kuulu enam jumaliku pärimisõigusega ainuvalitsejale, kes teostab seda sakraalsete ettekirjutuste ja piirangute läbi. *Polise* sotsiaalse maailma keskpaigaks kujuneb linnaväljak (kr *agora*), mida valitseb ilmalik sõna, mis kehtestab ennast vaidluses ja dialoogis. Hierarhiliste alluvussuhete asemele astuvad *polises* suhted sarnaste ja omasuguste vahel, kes on seaduse ees võrdsed. Tsiviilühiskonnas on alluva ja valitseja suhted geomeetriselt pööratavad: iga kodanik võib kronoloogilises järgnevuses saada nii valitsejaks kui ka alluvaks, samuti aga loobuda valitseja ja alluva rollist. Teadvuse tekkimise seisukohalt on ilmselt kõige olulisem *polise* dialoogilisus (võrdväärse **teise** olemasolu), mida on peetud vajalikuks tingimuseks teadvuse tekkimiseks ja edasikestmiseks. (Allik 1995: 21–22)

Üldiselt on nn geomeetiline mõtlemine tänapäeval üks matemaatika osa, mis tegeleb eukleidilise geomeetria⁶ küsimustega. Etteruttavalt võiks öelda, et kõige poleemilisem on kolmas printsiip G. Lakoffi metafoorteooria valguses. G. Lakoffi (1987 jj) järgi on meie mõtlemine metafoorne ja hierarhilised kategooriad ALL–ÜLAL jms on seotud meie kehaga. Küll aga võiks eeldada, et Joonia pöörde järgselt on meil ka sümmeetrilised ja vastastikku pööratavad suhted ajas piisavalt kehaga seotud. Erinevate keelte materjalide võrdluse põhjal paistabki siin kas just vastuolu, aga huvitav edasiarenduste koht kindlasti. Põlisrahvaste kultuuri- ja keeleleiud võimaldaksid püstitada hüpoteesi, et selline pööre võis olla pigem erandlik. Kreekas toimununa laienes see vaid meie jaoks tuntud tänasesse Lääne kultuuriruumi. Võib-olla on tänaseni alles jäänud ka nn intellektuaalse revolutsiooni eelne maailmatunnetus, mida leidub loodusrahvaste juures ja mis kajastub nende kategooriates maailma kohta. Kas kahe maailmatunnetuse vahel on vastuolu? Aga võib-olla mingit vastuolu polegi, nagu C. Lévi-Straussi uurimusest (2001) võib välja lugeda (sellest alljärgnevalt).

⁶ Eukleidiline geomeetria – reaalsuse ruumiliste vormide ja vahekordade matemaatiline teooria, mida arendati Vana-Kreekas ja mida ulatuslikult käsitles Eukleides. Nimeetus “eukleidiline geomeetria” võeti kasutusele 19. sajandil, kui loodi mitteeukleidilised geomeetriad (ENE 1987: 633).

3. Kategooriad keeles

Keelelise suhtlemise maailmas on peale ruumitaju ja ruumi kategoriseerimise oluline just *teisele osutamise* ja teiseks *tõlkimise* võimalus – see ongi see olemuslik, mis teeb märgisüsteemi selleks, mis ta on. Klassikaline 20. sajandi (ja varasemate sajandite) teooria ütleb, et märgisüsteem – nagu nt loomulik keel – eksisteerib “väljaspool” inimest. Iga inimene leiab keele juba eest. Seega, iga kõneleja jagab kollektiiviga midagi ühist, mingit ühisosa, seda konkreetset keelt, mis ise on muutumises. Igatahes peab inimene astuma keelejõkke ja jalad märjaks tegema. Eelneva seisukohaga paralleelselt on eksisteerinud vaateviis, et keel on seotud seda keelt kõneleva rahva kultuuriga. 21. sajandi kognitiivne keeleteadus väidab, et keel on inimesse kehastanud ega asu temast väljaspool. Kognitiivne vaateviis arvestab ka kõnelejate kultuuritaustaga. “Selline sündmuste paratamatu järgnevus näib viivat peaaegu vältimatu järelduseni, et see, *kuidas* ja eriti *mida* inimesed mõtlevad, ripub täielikult ära kultuurist, milles nad satuvad elama.“ (Allik 1995: 22) Täna keele ja kognitiivsuse uuringud väidavad eelkõige seda, et osutamine ja tõlkimine on evolutsiooni käigus arenenud *kõige olulisemad* võimed keelelise sümboliseerimisvõime arenguks. Osutamine ja tõlkimine (ehk n-ö struktuuri kokkupanek) on keele representatiivse funktsiooni aluseks olevad funktsionaalsed komponendid ja sümboliseerimise areng on olemuslikult sama representatiivse funktsiooni läbitöötamise protsess (Sinha: ilmumas).

Kategooriate puhul on eksperimentaaluurinud näidanud, et oluline on kogemuse roll tajumises, kategoriseerimises ja mõistestamises (vt nt Rosch 1973, 1975a, Miller, Johnson-Laird 1976, Berlin 1978, Schank 1982, Tversky, Hemenway 1983, Medin, Smith 1984, Abbott jt 1985, Keil 1989, Newell 1990, Hampton 1993, Smith 1996, Lopez jt 1997 – kui nimetada vaid mõnesid vastavaid töid kognitiivteadustes). On leitud, et taustteadmised mõjutavad kategooria valikuid ja uute mõistete omandamist. Võib oletada, et keeleline tähendus kuulub liigituslikult maailma-vaate sisse. Näiteks primaarne epistemiline kontrast *mina-sina* peegeldab esimest ja kõige olulisemat sammu kognitiivses kategoriseerimises, mis on keele kui representatsioonisüsteemi fenomenoloogiline⁷ tuum.

⁷ Fenomenoloogia (< kr) – 1. filosoofiline õpetus teadvuse nähtumustest ehk fenomenidest (nt Hegeli teoses “Phänomenologie des Geistes”), 2. tunnetusteoreetiline õpetus, mille rajas E. Husserl 20. sajandi alguses, lähtudes F. Brentano jt intentsionaalsusekäsitusest (ENE 1987: 678).

Keeleteaduses on tänaseks uuritud ja leitud, et sookategoriad peegeldavad üsna suvalisi klassifikatsioone. Seega pole leitud semantilist õigusust noomenite klassifitseerimiseks erinevate grammatiliste sugude alusel. Näiteks vene *den* 'päev' ja *večer* 'õhtu' on maskuliinumid, *noč* 'öö' feminiinum ja *utro* 'hommik' – neutrum. Seda valdkonda võiks uurida lähtudes ideest, et pronoomenid on ontogeneetiliselt primaarsemad kui noomenid (Kravchenko 2002: 4). Nii võib püstitada hüpoteesi, et pronoomenite grammatiliste sugude erinevused oli järgmine samm maailma taksonoomilise mudeli loomisel. Fenomenoloogiliselt võis see olla nii, et reaalsus jagunes kaheks: kõneaktis osalejad (kanooniline lausungisituatsioon, kõneleja ja adressaat) ja ülejäänud maailm. See tekitas episteemilise kontrasti *mina-sina*. Põhiline viitamispunkt, kõik võimalikud osutajad loomulikus keeles asetuvad kontsepti *see* (kõneasi) kui miski, mis pole vahetult hõlmatav esimese kontseptiga (st kõneaktis osalejad või *mina-sina*). Ka keele *animalistlik minevik* aitab seletada, miks paljud noomenid mitmetes indoeuroopa keeltes on saanud oma nn sookategoriad. Näiteks vene keeles on maskuliinumid mitmed elutust väljendavad nimisõnad, eriti elementide nimed ja loodusnähtused, nagu *veter* 'tuul', *grom* 'äike', *dožd* 'vihm', *sneg* 'lumi', *moroz* 'pakane' jne. Nad osutavad objektis olevale 'elusale', sõltuvalt sellest, kas objekt kuulus iseliikuvate või mitte iseliikuvate klassi (Premack 1990). *Analoogiaprintsiip* võib juhtida mõnede nimisõnade – nt loodusobjektide nimetuste soolisusele. Neile objektidele omistatakse samasugused prototüüpsed jooned, mis eristavad meest naisest, nt vene keeles *dub* 'tamm' – suur, tugev; *rjabina* 'pihlakas' – õrn, painduv, naiselik. Esemetele võib rakendada ka *funktsionaalse assotsiatsiooni printsiipi*. Arvukad sedasorti näited lubavad arvata, et vene keeles peegeldab sookategooria määratleja kindlat süsteemi, mis on oma olemuselt kognitiivne ja struktureeritud episteemilise kontrasti *on/ono* ümber. Nimisõna grammatiline sookategooria on peegeldus tema aluseks olevast maailma taksonoomiast, nagu seda representeeritakse ka personaalpronoomenite süsteemis (Kravchenko 2002: 6). Nii oleme kognitiiv-kultuuriliselt püüdnud vähemalt ühes kategoriseerimise valdkonnas – keeles – vaadelda osutamise, projitseerimise ja tõlkimise/tõlgendamise "käitumist".

4. Kultuuri küsimus

Kultuurimehhanismi aluseks võib olla *emotsionaalne mälu*. Selle tõdemusega me seome inimese kognitiivsuse ja sotsiokultuurilise valdkonna. Kuidas me pääseme kõikehõlmavale kultuurile lähemale?⁸ Kust algab kultuur? Kas põlisrahvaste igapäevaeluks vajalikud esemed on juba kultuur? Läänelik mõtlemine ei kipu sedasorti asju kultuuriks nimetama. Leidsin sobiva kultuurimääratluse Jaan Kaplinskilt:

Kahetseme, et eestlastel polnud meie meelest nii olulisi asju kui kiviehitused, kuningad, riiklik organisatsioon, kujutav kunst, kiviheitemasinad jms, mis olid vallutajatel. Kui aga võrdleme näiteks “vanemat riimkroonikat” meie rahvalauludega, tunduvad rüütliid õige labaste sellidena meie rafineeritud lauluemade kõrval. Selge on see, et niisuguste tavahinnangutega ei jõua kuskile. Vaja on objektiivsemaid mõõdupuid. Kui kõigepealt määratleme kultuuri kui kollektiivi (enamasti rahvas või hõim) kõigi õpitud oskuste, teadmiste, hinnangute summat, saame kultuure võrrelda näiteks keerulisuse ja integraalsuse järgi. Keerulisus on kultuuris sisalduva informatsiooni hulk, mida kultuuri kandva kollektiivi liige peab omandama, et teda normaalseks kollektiivi liikmeks peetakse. Integraalsus on kultuurielementide omavaheline seos. (Kaplinski 1987: 151)

Kuigi “integraalsus” võib antud juhul pisut edevana tunduda, on see parim arutlus kultuurist ja sobib artikli temaatikaga. Kultuur kui teadmised, mida edastatakse suhtluses mitmesuguste märgisüsteemide kaudu, paigutub kognitiivsust sotsiokultuuriga siduvana ka käesolevasse artiklisse, hõlmates sealjuures nn Lääne kui ka pärimuskultuuri ilmingud.

C. Lévi-Strauss (2001: 205) on juhtinud tähelepanu, et heterogeensed uskumused ja tavad, mis on suvaliselt paigutatud totemismi sildi alla, on suguluses teiste uskumuste ja praktikatega, mis on otseselt või kaudselt seotud klassifitseerimisskeemidega, mis võimaldavad haarata loodusliku ja sotsiaalset universumit kui organiseeritud tervikut. Ainus erinevus nende skeemide vahel taandub ühe või teise klassifikatsioonitasandi (mitte kunagi teisi välistavale) eelistamisele (NB! Artikli algupoolel nimetatud subjektivism: kategooriate projitseerimine on subjekttiivne konstruktsioon.). Loodusrahvastel on klassifikatsioonid sageli inspireeritud looma-

⁸ Siinkohal tahaksin tänada Elo Rohultit kultuuri puudutava küsimuse eest konverentsil, sest edasised arutlused kultuuri mõiste mõtestamise ümber on paljuski kantud vastuse otsimisest sellele küsimusele.

liikide omapärast ja individualiseeritusest, eelistatakse zooloogilisi ja botaanilisi tüpoloogiasid.

C. Lévi-Strauss leiab, et inimene on liigimõistele (vt allmärkus 3) omistanud väga suurt tähtsust. Liigimõiste kasutust uurides saaksime aru, kuidas see mõiste aitab meeleliselt tajuda looduses objektiivselt esinevat kombinatsiooni ja kuidas vaimutegevus ning ka ühiskondlik elu laenavad seda uute taksonoomiate loomiseks. Näiteks Lõuna-Filipiinide hanunood jagavad universumi selleks, mida saab nimetada, ja selleks, mida ei saa nimetada. See, mida saab nimetada, jaguneb ühelt poolt asjadeks, teiselt poolt inimesteks ja loomadeks. Zooloogilised ja botaanilised taksonoomiad ei moodusta tavaliselt omaette valdkondi, vaid on oluline osa dünaamilises globaaltaksonoomias, mille ühtsuse garanteerib tema perfektselt homogeenne (järjestikustest dihhotoomiatest koosnev) struktuur. Sellest omadusest tuleneb kõigepealt võimalus minna alati üle *liigilt kategooriale*.⁹ C. Lévi-Strauss (2001: 212) esitab skeemi pooni indiaanlaste kogu aastat hõlmava riituste liturgia kohta. Skeemis valitseb pidevus (vt joonis 1):

.. Näiteks on postid selles onnis, kus tseremoonia toimub, tehtud vastavalt nende asendile nelja liiki puust ja värvitud eri värvi. Need värvid vastavad ilmakaartele, mis omakorda sümboliseerivad aastaaegu, mis kokku moodustavad aasta:

R	pappel.....	valge.....	edel	}	lõuna....suvi	}	aasta	A
U	vaher.....	punane.....	kagu					E
U	jalakas.....	must.....	kirre	}	põhi....talv	}	aasta	G
M	paju.....	kollane.....	loe					

Joonis 1. Pooni indiaanlaste aastaajaliste riituste liturgia skeem

(Lévi-Strauss 2001: 212)

Teistegi loodusrahvaste kultuurist võib tuua näiteid selle kohta, kus toimub sujuv üleminek liigilt või liikide grupilt omaduste või kategooriate süsteemi.

⁹ Siinkohal tahaksin tänada Martin Ehalat, kelle arutluskäik konverentsil kategoorialt liigitamisele üleminekust inspireeris mind üle vaatama ka asjaomased mõisted (vt allmärkused 2 ja 3).

5. Sotsiokultuurilised ühisjooned ja mõistete muutumine kultuuris

Esitatud näited .. annavad tunnistust mõtteviisist, mis on tuttav kõikidele mõtte-tarkadele ja mis sarnaneb antiik- ja keskaja loodusteadlaste ja hermeetikute Galenose, Pliniuse, Hermes Trismegistose, Albertus Magnuse omaga .. Sellest vaatepunktist on “totemistlikud” klassifikatsioonid tõenäoliselt arvatust lähemal kreeklaste ja roomlaste taimsele emblemaatikale, mis leidis väljenduse oliivi-, tamme-, loorberi-, metsselleri jt pürgades, või emblemaatikale, mida kasutati keskaja kirikus, kus olenevalt pühast puistati koorile kas heina, kõrk-jaid, luuderohu või liiva. (Lévi-Strauss 2001: 74–75)

Ülem-Missouri poonid seostavad (vanade roomlaste kombel!) rähni tormi ja äikesega, samal ajal kui oseidžid ühendavad selle linnu Päikese ja tähtedega. Meenutame, et eespool oli kahtlus, kas Joonia pööre mõjutas ainult Lääne kultuuriruumi. Kui seal ka sündis miski eriline, sattus see varsti muutuste pöörisesse.

Paistab, et inimkond on oma arusaamistes maailmast olnud esiajal ühtsem, kui me oskame arvata. Inimese üldised kognitiivsed arengud lubavad seda oletada. Ka siin võime toetuda J. Kaplinski mõnedele arutlustele:

Inimteadvusel ei ole selgeid piire, ta ei tegele üksnes kindlalt määratud üksik-ülesannete lahendamisega, vaid on pidev voolamine, mille komponentideks on ümbruse meeleline, samuti pidevalt muutuv-voolav peegeldus, mälu, mälestused olnud ümbrustest, kujutlused ja loogilis-sümbolilised operatsioonid, mis algavad taju või kujutluse lihtsast, automaatselt liigendamisest osadeks, millele saab anda nime, mõiste, ja lõpevad keerulisemate loovate mõtetega, mille tulemusena sünnivad uued teooriad, luuletused, muusikateosed ... (Kaplinski 1980: 77)

Sotsiokultuuriline erinevus on tulnud hiljem, aga võib olla seda intensiivsemalt. Seoses eespool käsitletud prototüüpsuse mõiste ilmumisega keeleteadusse (vt Rosch 1975b, 1978), on kategoriseerimine saanud uue hoo just kognitiivses lingvistikas. Selle arendused ja kriitika laiemalt ei ole antud artiklis vaatluse all. Küll aga on seoses kultuuriliste arusaamadega sobiv siinkohal tuua näide mõistega *nädal*. Sõnaraamatutes üldiselt nime-tatakse nädalaks seitsmepäevast tsükli. Jean Aitchisonil on näide, kus

inglane tüüpiliselt (ehk prototüüpselt) nimetab nädalaks viiepäevast *töö-nädalat*. Näide sobib samavõrd ka meie Eesti praegusesse kultuuriruumi. Nädal on esmaspäev, teisipäev, kolmapäev, neljapäev ja reede. Sellele järgneb nädalavahetus (inglastel *the weekend*) – laupäev ja pühapäev. Sellist nädalamudelit kasutavad kõik, ka need, kelle isiklik nädal ei kattu antud jaotusega. Selline nädala mudel on kultuuriline moodustis – on ka ju kultuure, mis alustavad nädalat pühapäevaga (*Sunday* ‘päikesepäev’). See traditsioon on ka kristlikus kirikus säilinud. Kuid J. Aitchison toob veel kaugemalt näite prototüüpilisest nädalast: inkadel on nädalas üheksa tööpäeva ja üheksas päev on turupäev: siis vahetab kuningas naisi (Aitchison 1995: 69).

6. Kokkuvõte ja arutlus

Kultuuriga seotud klassifitseerimises esineb palju eelarvamusi kategooriate ja maailma vahel. Eelarvamusel puudutavad nt rassi, etnilisust, sugu, religiooni, seksuaalsust jpt faktoreid. Kultuurispetsiifilised klassifikatsioonid peegeldavad konventsionaalse klassifikatsiooni struktuuri praktikas. Kas Lääne kultuur on tekitanud printsiipe klassifikatsioonide struktureerimiseks? Kas klassifikatsioonistruktuuri analüüs annab paremaid võimalusi liigendamiseks? Kas klassifikatsiooni struktuurid on kultuurispetsiifilised? Iga küsimus ise on suuremahulise diskursuse analüüs, kus valitud tekstid pärinevad Euroopa kultuurist ja on Kreeka päritolu ning on laiali pillutatud üle terve kontinendi koloniseerimise käigus.

Kategoriseerimist käsitlesime seoses kognitiivsusega, väljundiga keeleteadusesse. Kognitiivsuse konkreetne panus lingvistikasse võiks olla *projitseerimine*. Projitseerimine on inimese fundamentaalne kognitiivne võime (Sinha 1999). Sellesse valdkonda on kognitiivlingvistid oma panuse andnud metafoori, mentaalsete ruumide ja kontseptuaalsete sulandite uurimisega. Kognitiivlingvistika oluline hüpotees on, et *tähendus on motiveeritud projitseerimine mõistestamisest väljendisse* (Sinha 1999: 227). Iseasi, et seda on mõnikord segi aetud doktriiniga *tähendus-kui-mentaalne-objekt*. 21. sajandil on esinenud *dünaamika* mõiste tähenduse esiletoomisel (vt nt Talmy, Sinha käsitlusi). Tähendused ei ole objektid, vaid *aktid, tegevused* (nii kõneakti mõttes kui üldisemas mõttes). Kommunikatsioon on sotsiaalne ja praktiline *tegevus*. Osaliselt võiksid ka

kognitiivlingvistid mõelda, kas tähendused ikka on olemuslikult mõisted või skeemid või mingit tüüpi mentaalsed representatsioonid. Ma arvan, et täielikult tähendused seda pole, ruumi võiks jätta dünaamilisusele. Lingvistiline tähendus on sotsiaalne tegevus, mis viiakse lõpule subjektidevaheliselt, tähendus pole asi. Mõistestamine on aktiivne protsess. Me mõistestame *keeles* (mitte *keelt*) ja teeme seda selleks, et *osutada* millelegi, kuhugi, kellelegi. Nagu eespool mainitud, on primaarne episteemiline kontrast nii maailmas kui keeles *mina-sina*. Kui kogu keeleline mõistestamine on osutav, siis mitte kogu osutamine ei sisalda keelelist mõistestamist. Siin on roll ka žestidel ja muul diskursuses kaasneval. Lingvistilise osutamise lätted on keele-eelsetes jagatud tähelepanu episoodides ja žestilises osutamises. C. Sinha selgitab uut seisukohta, et tähendus on dünaamiliselt mõistetav. Ta ütleb, et tähendus on *projitseeriv suhe* või *seos* keeleliselt mõistestatud osutava situatsiooni ja kontseptuaalselt motiveeritud väljendi vahel (Sinha 1999: 231). Sedakaudu võiks minna üks tee kognitiivses semantikas ja pragmaatikas.

Lõpetuseks olgu toodud mõned näited. Klassifikatsiooni kultuurilise diskursuse näiteks peetakse Aristotelese teost “Kategoriad” (kr *Katēgoriai*) – ühte kuuest loogika-alasest tööst. Meie aga esitame kategoriseerimise näite ajas lähemalt – tuntud füüsiku Lev Okuni raamatu “Elementaarosakeste füüsika” peatükist “Terminite sõnastik”:

Huvitav klassifikatsiooni näide, mis asub väljaspool füüsika raame, on Argentiina kirjaniku Jorge Luis Borgese (1899–1986) essees “John Wilkinsi analüütiline keel”. Selles essees tsiteerib Borges just nagu mingit idamaist entsüklopeediat: “Elusolendeid jaotatakse: a) imperaatori läheduses olevad, b) balsameeritud, c) kodustatud, d) piimapõrsad, e) sireenid, f) muinasjutulised, g) hulkuvad koerad, h) antud klassifikatsiooni kuuluvad, i) hullumeelsetena ringitormavad, j) loendamatud, k) väga peene kaamelikarvast pintsliga joonistatud, l) ja muud, m) just äsja teekannu purustanud, n) kaugusest kärbestena näivad.”

Kui füüsika mingi klassifikatsioon kuidagi meenutab teile eelnevat elusolendite klassifikatsiooni, siis tähendab, et te ei valda jaotust piisavalt. Õppige seda seni, kuni sarnasus ei kaogi ära.” (Okun 1988: 177–178)

Inimese kategoriseerimisvõime – püüd maailmast aru saada – on kõigekülgne.

Kirjandus

- Abbott, Valerie & Black, John B. & Smith, Edward E. 1985. The representation of scripts in memory. – *Journal of Memory and Language* 24, 179–199.
- Aitchison, Jean 1995. *Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon*. (2nd ed.). Oxford: Blackwell.
- Allik, Jüri 1995. Inimeseks saamine. – Ajalaval. Toim Jan Blomstedt, Maarja Lõhmus, Eero Tarasti. Tartu-Helsinki: Kullervo-Synteesi, 17–35.
- Berlin, Brent 1978. Ethnobiological classification. – *Cognition and Categorization*. Ed. by Eleanor Rosch, Barbara B. Lloyd. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 9–26.
- ENE 1987 = Eesti Nõukogude Entsüklopeedia. 2. kd. Tallinn: Valgus.
- Erelt, Mati & Erelt, Tiiu & Veldi, Enn 2003. *Eesti-inglise keeleteaduse sõnastik*. Tartu Ülikool. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Hampton, James A. 1993. Prototype models of concept representation. – *Categories and Concepts: Theoretical Views and Inductive Data Analysis*. Ed. by Iven Van Mechelen, James A. Hampton, Ryszard S. Michalski, Peter Theuns. London: Academic Press, 67–95.
- Kaplinski, Jaan 1980. Silmad ja mõistus hallolluse evolutsioonilisest tähendusest. – Jaan Kaplinski kirjutisi. Tartu: Omakirjastuslik trükk, 63–104.
- Kaplinski, Jaan 1987. Rahvalaulu juurde jõudmine. – *Võimaluste võimalikkus*. Tallinn: Vagabund, 143–183.
- Keil, Frank C. 1989. *Concepts, Kinds, and Cognitive Development*. Cambridge, MA: Bradford Books.
- Kravchenko, Alexander V. 2002. The cognitive roots of gender in Russian. – *Glossos. The Slavic and East European Language Resource Center* 3, 1–13. <http://new.seelrc.org/glossos/issues/3/kravchenko.pdf> (13.12.2003).
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lévi-Strauss, Claude 2001. *Metsik mõtlemine*. Tallinn: Vagabund. [Tõlgitud väljaandest C. Lévi-Strauss. *La pensée sauvage*. Paris: Plon, 1962.]
- Lopez, Alejandro & Atran, Scott & Coley, John D. & Medin, Douglas L. & Smith, Edward E. 1997. The tree of life: Universal and cultural features of folkbiological taxonomies and inductions. – *Cognitive Psychology* 32, 251–295.
- Medin, Douglas L. & Smith, Edward E. 1984. Concepts and concept formation. – *Annual Review of Psychology* 35, 113–138.
- Miller, George A. & Johnson-Laird, Philip N. 1976. *Language and Perception*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Newell, Allen 1990. *Unified Theories of Cognition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Okun, Lev B. 1988. *Fizika elementarnyh častic*. Moskva: Nauka, 150–209.
- Premack, David 1990. The infant's theory of self-propelled objects. – *Cognition* 36, 1–16.
- Rocha, Luis M. 1997. Evidence Sets and Contextual Genetic Algorithms. *Exploring Uncertainty, Context, and Embodiment in Cognitive and Biological Systems*.

- PhD Dissertation in Systems Science. State University of New York at Binghamton. <http://www.c3.lanl.gov/~rocha/dissert.html> (12.12.2003).
- Rosch, Eleanor 1973. On the internal structure of perceptual and semantic categories. – *Cognitive Development and the Acquisition of Language*. Ed. by Timothy E. Moore. New York: Academic Press, 111–144.
- Rosch, Eleanor 1975a. The nature of mental codes for color categories. – *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance* 1, 303–322.
- Rosch, Eleanor 1975b. Cognitive representations of semantic categories. – *Journal of Experimental Psychology: General* 104, 192–253.
- Rosch, Eleanor 1978. Principles of categorization. – *Cognition and Categorization*. Ed. by Eleanor Rosch, Barbara B. Lloyd. Hillsdale: Lawrence Erlbaum, 28–49.
- Ross, Brian H. & Makin, Valerie S. 1999. Prototype versus exemplar models in cognition. – *The Nature of Cognition*. Ed. by Robert J. Sternberg. Cambridge: The MIT Press, 205–241.
- Scank, Roger C. 1982. *Dynamic Memory: A Theory of Reminding and Learning in Computers and People*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Sinha, Chris 1999. Grounding, mapping and acts of meaning. – *Cognitive Linguistics: Foundations, Scope and Methodology*. Ed. by Theo Janssen, Gisela Redeker. Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 223–255.
- Sinha, Chris (ilmumas). Biology, culture and the emergence and elaboration of symbolization. – *In Search of a Language for the Mind-Brain: Can the Multiple Perspectives be Unified?* Ed. by Anjum P. Saleemi, Albert Gjedde, Ockey-Schewn Bohn. Aarhus: Aarhus University Press.
- Smith, Barry 1996. Mereotopology: A theory of parts and boundaries. – *Data and Knowledge Engineering* 20, 287–303.
- Tversky, Barbara & Hemenway, Kathy 1983. Categories of environmental scenes. – *Cognitive Psychology* 15, 121–149.
- Vääri, Eduard & Kleis, Richard & Silvet, Johannes 2000. *Võõrsõnade leksikon*. Kuues, uuendatud trükk. Parandanud ja täiendanud Eduard Vääri. Tallinn: Valgus.

Categories in the human cognitive and sociocultural landscape

SILVI TENJES

Categories are important in cognitive sciences. The cognitive science studies generally *how category knowledge is represented* and specifically *how the type of knowledge used for classification is represented*.

Knowledge came into existence and developed during the categorization process when the developing organism began to use the *memory*, which later on became an important means of human survival. The ability of an organism to remember important things and events is called the method of knowledge categorization.

The cultural and linguistic finds among indigenous people allow to raise a hypothesis that the Ionian Revolution in Greece spread only to the Western cultural space and the perception of the world before the so-called intellectual revolution has survived among some indigenous peoples, having been reflected in their world categorization.

Apart from spatial perception and spatial categorization, the linguistic communication world is characterized by the possibility of *pointing* and *translation* into something different. Pointing and translation are the *most important* faculties for the development of linguistic symbolization capacity in the course of evolution. For example, the primary epistemic contrast *I–you* reflects the first and the most important step in cognitive categorization.

The cultural mechanism can be based on *emotional memory*. Culture is knowledge, transmitted in the course of communication by means of various sign systems. According to this view, culture links cognitiveness and socioculture both in the West and in indigenous cultures. C. Lévi-Strauss (2001) provides some examples of the cultures of indigenous peoples where one can see a smooth transition from a species or a group of species to the system of properties and categories.

Mapping seems to be the specific contribution of cognitiveness to linguistics. Meanings are *acts* or *activities*. Linguistic meaning is a social act, an intersubjective accomplishment, not a thing. Sinha suggests that meaning is a mapping relationship between a linguistically conceptualized referential situation and a conceptually motivated expression (Sinha 1999: 231).

SILVI TENJES (1958) on lõpetanud Tartu Ülikooli filoloogiateaduskonna eesti keele ja kirjanduse õpetaja erialal eesti keele spetsiaalsusega. Kaitses Tartu Ülikoolis magistrikraadi üldkeeleteaduse erialal 1995. a ning filosoofiadoktori kraadi üldkeeleteaduse erialal 2001. a. Alates 2004. a töötab Tartu Ülikooli eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakonna eesti keele (võõrkeelena) õppetooli dotsendina. On uurinud käežestide seoseid keele ja kommunikatsiooniga, kognitiivset lingvistikat ja tähendusmuutuste mehhanisme ruumimõistete kujunemisel. Huvitub 1) kognitiiv-funktsionaalses keeleteaduses tähendusmuutuste kujunemisest, tähendusest ja grammatikaliseerumisest, metaforisatsioonist ja ruumi mõistestamisest ning 2) keele seostest kultuuri ja bioloogiaga.

Silvi.Tenjes@ut.ee